

с двумя литографированными картами. – Одесса: Печатано в Типо-литографии В.Кирхнера, 1885. – VIII; 116; 174; 353; II с.

24. Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського, Ал – 506, спр. 1, 42 арк.

25. Милорадович Г.А. Любеч и его святыня / Г.А. Милорадович. – СПб.: Типография Альтшулера, 1905. – 106 с.

26. Анфимов А.М. Майоратное землевладение в царской России / А.М. Анфимов // История СССР. – 1962. – № 5. – С. 151–159.

27. Темірова Н. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. – Донецьк: Донецький національний університет, 2003. – 319 с.

Коваленко О.А. Помещичье хозяйство Г.А. Милорадовича (вторая половина XIX – начало XX ст.)

В статье идет речь о помещичьем хозяйстве известного общественного деятеля и историка Г.А. Милорадовича (1839–1905), которому принадлежали многочисленные имения на территории Черниговской, а впоследствии и соседней Минской губерний. Охарактеризовано структуру его земельных владений, способы ведения хозяйства, взаимоотношения с местными крестьянами.

Ключевые слова: Г.А. Милорадович, Черниговская губерния, помещичье хозяйство, арендные отношения, майорат.

Kovalenko O.O. Landlord manor of H.O. Myloradovych (second half of XIX – the beginning of XX cent.)

The article tells about country estate of a well-known public figure and historian H.O. Myloradovych (1839–1905), who owned many manors on the territory of Chernihiv and later neighbouring Minsk provinces. Structure of his land possessions, ways of farming, relations with local peasants are characterized.

Key words: H.O. Myloradovych, Chernihiv province, landlord manor, tenancy, entailed estate.

15.03.2014 р.

УДК [355.088:61-051(477.51)]:94(292.471) «185»

О.С. Сидоренко

МЕДИЧНА ДОПОМОГА РОСІЙСЬКІЙ АРМІЇ У РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКИХ ВІЙНАХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ. (НА МАТЕРІАЛАХ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)

У статті висвітлено проблему медичного забезпечення російської армії у Кримській війні 1853–1856 рр. та Російсько-турецькій війні 1877–1878 рр. Охарактеризовано основні форми медичної допомоги, проаналізовано участь медичного персоналу Чернігівської губернії у військових конфліктах.

Ключові слова: Кримська війна, Російсько-турецька війна, лікар, фельдшер, лазарет, корпій.

Важливими подіями у всесвітній історії другої половини ХІХ ст. були російсько-турецькі війни. Кримська війна 1853–1856 рр. та Російсько-турецька війна 1877–1878 рр. стали наслідком загострення міжнародних суперечностей на

Близькому Сході та протистоянням між коаліцією європейських держав з Російською імперією.

Розвиток військової медицини напередодні Кримської війни хоча і не поступався рівню європейських держав, але вже не встигав за ростом військових потреб. Медичне забезпечення імперії не було розраховано на затяжну військову кампанію. Лікарі не мали достатньої кількості засобів для ефективної та своєчасної допомоги пораненим воїнам, а багаторазове використання корпій викликало інфекційні захворювання. Не було належним чином налагоджено систему забезпечення шпиталів необхідними медикаментами. Уряду потрібна була допомога населення всієї імперії, у тому числі й Чернігівської губернії.

Проблема участі медичних працівників та надання необхідної допомоги різними верствами населення Чернігівської губернії діючій армії Російської імперії у російсько-турецьких війнах другої половини ХІХ ст. не досліджена у вітчизняній історіографії, тому є актуальною. Серед публікацій, які торкаються цієї проблеми, слід відзначити статтю П.М. Ляшука «Кримська війна по-українськи» де, з поміж інших, висвітлена проблема розташування шпиталів Кримської армії на території сучасної України [1]. Деякі аспекти надання чернігівцями медичної допомоги армії у Російсько-турецькій війні 1877–1878 рр. розглянуто у публікаціях, присвячених 100-річчю визволення Болгарії [2; 3; 4].

Кримська війна 1853–1856 рр. й епідемії спричинили масу хворих і поранених. Шпиталів для них не вистачало, отож їх вивозили з Криму. Географія шпиталів Кримської армії (окрім власне кримських) була такою: Генічеськ, Велика й Мала Знам'янки, Мелітополь, Олександрівськ, Берислав, Олешки, Харків, Чугуїв, Слов'янськ, Золотоноша, Павлоград, Переяслав, Прилуки (нині Чернігівська область), Ромни, Херсон, Миколаїв, Нікополь, Кременчук [1]. Не вистачало військових лікарів, тому у шпиталях працювали звичайні лікарі й фельдшери. Тут були й уродженці Чернігівської губернії військовий фельдшер Володимир Сидорович Саєнко та фельдшер лейб-гвардії Московського полку Кирило Іванов, який загинув під час виконання службового обов'язку [5, 83, 89].

Багато зробив для полегшення тяжкої участі поранених захисників Севастополя фельдшер, пізніше відомий лікар Василь Андрійович Страдомський (1831–1902 рр.). Він народився у містечку Семенівка Чернігівської губернії у родині протоієрея. В.А. Страдомський у травні 1855 р. був призначений молодшим лікарем 4-го ластового екіпажу Чорноморського флоту, а потім знаходився у складі Севастопольського гарнізону під час облоги його англо-французькими

військами як ординатор шпиталів, розташованих на північній стороні. З 1 вересня 1855 р. і до підписання миру у березні 1856 р. майже увесь час перебував на Михайлівській та Константинівській батареях другого і першого відділень захисної лінії міста. У складних умовах Кримської війни молодий лікар був змушений лікувати хворих на тиф, розмішених у шпиталі в селі Дуванка під Севастополем. За час військової служби він був нагороджений 12 орденами і медалями, в тому числі й турецьким орденом «Меджидіє». Після Кримської війни В.А. Страдомський продовжив службу морським лікарем на військових кораблях Чорноморського флоту. Брав участь у військових діях біля берегів Кавказу у 60-х рр. і у Російсько-турецькій війні 1877–1878 рр. [6].

У шпиталях гостро не вистачало необхідних медикаментів. Для поповнення медичних припасів населенням Чернігівської губернії у 1854 р. було зібрано і надіслано 300 пудів корпю на потреби діючої армії [7], а у 1855 р. – 208 пудів 20 фунтів корпю та 7 пудів компресів [8]. На користь поранених у Кримську війну воїнів Ніжинським грецьким товариством було пожертвовано 4000 руб. [9].

Враховавши уроки Кримської війни, Російська імперія інакше підійшла до проблеми медичного оснащення фронту в роки Російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Географія шпиталів була ширшою, воїнів привозили і до лікувальних закладів Чернігівської губернії. Поряд з корпієм використовувалася вата. У країні через періодичні видання здійснювалася пропаганда, яка була значно слабшою в роки Кримської війни.

Значний вклад у справу переможного завершення Російсько-турецької війни 1877–1878 рр. внесли військово-медичні працівники, які брали активну участь у розгортанні лазаретів, лікарень, в організації санітарних загонів і поїздів. 29 серпня 1876 р. з Чернігова виїхав санітарний загін, що складався з лікаря А.А. Ващенко-Захарченка і студента 3 курсу медичного факультету Олександрова. Разом з ними було відправлено воїнів-добровольців [4, 73].

У шпиталях та лазаретах з перших днів війни не вистачало медичного персоналу, тому уряд імперії почав заохочувати до служби у військовому відомстві на час війни вільно практикуючих повітових медичних та аптечних фельдшерів без чину і вільно практикуючих ветеринарних фельдшерів у віці до 50 років. Харківське окружне військово-медичне управління пропонувало усім вільно-практикуючим фельдшерам на випадок відраження їх до військово-тимчасових закладів діючої армії видавати щомісячне жалування у розмірі 50 руб. і по 100 руб. підйомних кожному на рівні з нижчими чинами армії. У Чернігівській губернії виявило бажання поступити на військово-

медичну службу у санітарні військово-тимчасові заклади 17 фельдшерів, 5 аптечних помічників і 3 лікарські учні [10]. За пропозицією Міністерства внутрішніх справ було вирішено залучити не менше 300 вільнопрактикуючих, позаштатних лікарів, по можливості й тих, які служили у цивільному відомстві на обов'язкову військово-медичну службу у діючу армію на Балканському і Кавказькому театрах війни [11, 1–2].

Брав участь у Російсько-турецькій війні 1877–1878 рр. уродженець Чернігівської губернії лікар Євгеній Васильович Вербицький. Він звернувся з проханням до директора Історико-філологічного інституту князя Безбородька про переміщення його до військово-медичного відомства. З 5 червня 1876 р. Є.В. Вербицький займав посаду лікаря в Історико-філологічному інституті князя Безбородька і Ніжинській гімназії. У лютому 1877 р. він писав у своєму клопотанні про велике значення наукової шпитальної практики у військовий час, яка спонукала просити перевести його у військово-медичне відомство з метою отримання посади в одному з військово-тимчасових шпиталів діючої армії. Є.В. Вербицький отримав призначення у Закавказький край молодшим ординатором з річною платнею у 1800 руб. на рік. Йому були асигновані подвійні прогонні гроші на проїзд з Ніжина до Тифлісу і підйомні 800 руб. [12, 1–18].

Для поповнення запасів корпю, який витрачався у значній кількості при наданні допомоги пораненим на Балканському півострові, Головне військово-медичне управління зверталось до Чернігівського місцевого управління Товариства опіки про хворих і поранених воїнів армії з проханням «весь имеющийся запас корпия при управлении приказано немедленно осмотреть и отобрать годную, под наблюдением врача уложить в ящики с обозначением на каждом веса сложенной корпии и затем отправить в Киевское местное управление» [13, 4]. В результаті з Чернігова до Києва вже у жовтні 1876 р. було відправлено чотири ящики корпю вагою 18 пудів [13, 17]. З Новгород-Сіверського повіту жителем М. Серединовим було відправлено до Києва 8,5 фунтів корпю [13, 57]. Глухівський повітовий справник звернувся до населення повіту з проханням не відправляти зібраний корпій до Києва, а передати Чернігівському губернському шпиталю з метою утворення запасів медикаментів на місці [13, 47].

Російський уряд також закликав усіх «монашествующих послушниц и сестер, и вообще лиц, пребывающих в наших женских монастырях и общинах, немедленно и с усердием, достойным подвижниц святых обителей, заняться изготовлением корпии, бинтов, белья и других по возможности лазаретных принадлежностей, потребных для

больных и раненых воинов» [14, 95].

У зв'язку з початком бойових дій на території Балканського півострова, «её Величество Государыня Императрица соблаговолила изъявить желание, чтобы женские монастыри приготовили отряды сердобольных сестер для отправления, в случае надобности, в лазареты, имеющие устроиться внутри Империи» [14, 95–96]. Рапортом від 27 січня 1877 р. «настоятельница Нежинского Введенского монастыря игуменья Смарагда доносит, что сестры, вверенной ей обители, готовые посвятить себя на служение больным и раненым воинам, встречают необходимость в инструкции для руководства и упражнения практического ухода за больными» [15, 194].

2 квітня 1877 р. надійшло розпорядження від Священного Синоду про утворення в чоловічих монастирях загонів братів милосердя. Центрами підготовки загонів братів милосердя стали монастирі Єлецький у Чернігові та Благовіщенський у Ніжині. В результаті погодилися поступити у загін братів милосердя 1 послушник Чернігівського Єлецького монастиря; 1 ієромонах, 1 ієродиякон і 1 монах Новгород-Сіверського монастиря; 1 ієродиякон Ніжинського монастиря; 2 ієродиякони Домницького монастиря; 1 ієромонах, 1 ієродиякон і 1 монах Батуриного монастиря; 1 ієродиякон і 2 послушники Козелецького монастиря. 3 санітарів особливо відзначилися своїм завзяттям ієродиякон Арсеній Козелецького і послушник Олексій Петров Єлецького монастирів. Останній у 1876 р. знаходився у поході в Сербію в числі добровольців і після завершення військових дій успішно повернувся до Єлецького монастиря [16, 113–114].

З початком війни у Чернігівську губернію почали прибувати поранені воїни на лікування. Населення губернії за браком офіцерських місць у шпиталях і лазаретах, брало на лікування у свої будинки поранених воїнів.

Конотопське товариство Попечительства пооранених та хворих воїнів почало обладнувати шпиталь на 100 ліжок. У зв'язку з цим Конотопська міська дума 24 квітня 1877 р. постановила утримувати в цьому шпиталі за рахунок міського бюджету 10 поранених і хворих. Міські лікарі зобов'язалися безкоштовно лікувати їх. Конотопське надзвичайне повітове земське зібрання 5 травня асигнувало на шпиталь 5 тис. руб. із земських коштів, а також 1 тис. руб. для допомоги сім'ям мобілізованих солдатів. Асигнували кошти на санітарні потреби й інші земства Чернігівської губернії: Остерське – 3 тис. руб., Козелецьке і Кролевецьке – по 1 тис. руб., а також багато міських і сільських громад [3, 32].

У часописі «Черниговские епархиальные известия» зазначалося про відкриття 30 квітня 1877 р. шпиталю для поранених і

хворих воїнів у Ніжині в корпусі Ніжинських богоугодних закладів, в якому знаходилася церква і лікарня. Завідуючим став військовий начальник підполковник Н.Г. Кноринг. Член Чернігівської губернської земської управи М.О. Константинович зазначав: «Теперь больные покоятся в госпитале при самых благоприятных условиях – изысканной чистоте, прекрасной пище и самом внимательном уходе». У закладі працювали спостерігач, доглядач, 4 лікаря, 5 фельдшерів, священник з паломником, 6 братів і 3 сестри милосердя. Крім того, матушкою ігуменю Смарагдою «назначено в наш госпиталь 16 душ сестер из обители, которые суточно дежурят в числе четырех» [17, 421–422, 427].

3 лютого 1877 р. під керівництвом фельдшера Києво-Курської залізниці пана Горшкова по 20 черниць та послушниць Ніжинського Введенського жіночого монастиря пройшли практичний курс медичного нагляду за хворими. Разом було підготовлено 60 сестер милосердя. Ігуменья Смарагда терміново приступила до благоустрою відділення шпиталю у своєму монастирі на 20 ліжок, 10 з яких були офіцерськими. Для цього було витрачено 1000 руб. 21 червня 1877 р. прибув до Ніжина перший транспорт хворих і поранених у кількості 118 чоловік, 20 з яких були розміщені у відділенні шпиталю Введенського монастиря. «Объявлено было сначала, что таковые (раненые) придут ночью на 20 июня, а уже в семь часов все было готово у сестер: самовары кипели, кровати прибраны, сестры сами на стороже». З тих пір ігуменья взяла на себе усе господарство урядованого відділення. Правління Червоного Хреста надавало лише гроші на утримання хворих і поранених, а їх годування, прання білизни, придбання необхідних продуктів харчування, матеріалів для перев'язок, рівно як і витрати коштів, які видавалися ігумені – усе відбувалося за розпорядженням і під безпосереднім наглядом самої ігумені Смарагди, з необхідною при цьому перепискою, веденням різних підрахунків і звітів [18].

Благодійна діяльність сестер милосердя з числа монахинь і послушниць Ніжинського монастиря повинна була збільшитися з відкриттям у будинку того ж таки монастиря нового Ніжинського Введенського шпиталю № 2 на 70 ліжок. «Лазарет этот был устроен с соизволения епархиального начальства и по предложению игуменнии Смарагды в каменном обширном двухэтажном флигеле, принадлежащем монастырю, с платой за него 50 руб. в месяц». До 10 офіцерських ліжок, урядованих у монастирському відділенні шпиталю, було приєднано ще 5, як 5 % загального числа ліжок, які знаходилися в ніжинських лазаретах. Не дивлячись на це, протягом Російсько-турецької війни 1877–1878 рр. ні у

шпиталі при Богоугодному закладі, ні у великому Введенському лазареті № 2 офіцерів ніколи не було. Після відкриття шпиталю № 2, до якого крім зазначених вище 4 сестер вимагалось офіційно ще 2–4 черниці щоденно, з яких 3 старшим призначено було видавати по 10 руб., а іншим, 5 молодшим, по 8 руб. З 2 лютого 1878 р. почали просити ще по 2 сестри у шпиталь № 1, де вони працювали по 10–12 годин [19].

При великому Введенському шпиталі працювали скарбник монастиря монахиня Флавіана, благочинна монахиня Пасла, на посадах сестер милосердя 6 молодших черниць, 42 послушниці, 3 кухарки та 7 прачок [20].

Російсько-турецькі війни другої половини XIX ст. мали великий вплив на розвиток медицини, одночасно продемонструвавши неготовність Російської імперії до них і спричинивши значні людські втрати. На плечі населення імперії, у тому числі й Чернігівської губернії, були покладені усі тяготи воєнного часу. Медичні працівники усіх рангів відгукнулися на заклик імператора про допомогу. Окрім безпосередньої участі медичного персоналу на фронтах, на території Чернігівської губернії відкривалися шпиталі, а її населення збирало кошти, медикаменти та перев'язочні матеріали на потреби хворих та поранених воїнів.

Посилання

1. Ляшук П.М. Кримська війна по-українськи / П.М. Ляшук // Україна молода. – 2006. – № 41 (3 березня).
2. Сохань П.С. Участь народних мас України у визволенні Болгарії / П.С. Сохань, В.Н. Жук // Український історичний журнал. – 1978. – № 2. – С. 66–75.
3. Жук В.Н. Із історії спільної боротьби українського і болгарського народів проти оттоманського ярма 1877–1878 рр. (За документами державних архівів СРСР і УРСР) / В.Н. Жук // Архіви України. – 1976. – № 3. – С. 28–34.
4. Фомін Ю.Ю. Українській добровольці у сербсько-турецькій війні 1876–1878 рр. / Ю.Ю. Фомін // Український історичний журнал. – 1968. – № 3. – С. 67–76.
5. Держархів Чернігівської обл., ф. 127, оп. 1, спр. 10565, 189 арк.
6. К 150-літтю начала Крымской войны (комментарий в свете веры): Церковно-Научный Центр «Православная Энциклопедия». – 2004 (24 марта). – Режим доступа до сюжету: <http://www.sedmitza.ru/text/399148.html>.
7. Черниговские губернские ведомости. – 1854. – № 24. – Часть официальная. – С. 69.
8. Черниговские губернские ведомости. – 1855. – № 44. – Часть официальная. – С. 275.
9. Черниговские губернские ведомости. – 1854. – № 25. – Часть официальная. – С. 73.
10. Держархів Чернігівської обл., ф. 127, оп. 14-В, спр. 74, 216 арк.
11. Держархів Чернігівської обл., ф. 127, оп. 13-В, спр. 173, 268 арк.
12. Держархів Чернігівської обл., ф. 1105, оп. 1, спр. 72, 121 арк.
13. Держархів Чернігівської обл., ф. 142, оп. 1, спр. 10, 103 арк.
14. Об изготовлении отрядов сердобольных сестер для отправления в лазареты, имеющие устроиться внутри империи

// Черниговские епархиальные известия. – 1877. – № 3. – Часть официальная. – С. 95–96.

15. Отношение его преосвященства к г. начальнику Черниговской губернии // Черниговские епархиальные известия. – 1877. – № 5. – Часть официальная. – С. 194.

16. О составлении отрядов сердобольных братьев в мужских монастырях для ухода за ранеными и больными воинами // Черниговские епархиальные известия. – 1879. – № 11. – Часть неофициальная. – С. 113–114.

17. Открытие госпиталя для раненых и больных воинов в г. Нежине // Черниговские епархиальные известия. – 1877. – № 15. – Часть неофициальная. – С. 421–427.

18. Про Введенский монастырь. Местное черниговское управление Общества попечения о больных и раненых воинах вошло в сношение с епархиальным начальством об образовании «сердобольных сестер» из монахинь и послушниц девичьих монастырей епархии // Черниговские епархиальные известия. – 1879. – № 12–13. – Часть неофициальная. – С. 135–140.

19. Нежинский Введенский девичий монастырь и участие его в деле служения Красному Кресту и сердобольной помощи больным и раненым воинам в прошедшую войну // Черниговские епархиальные известия. – 1879. – № 37. – Часть неофициальная. – С. 404–406.

20. Нежинский Введенский девичий монастырь и участие его в деле служения Красному Кресту и сердобольной помощи больным и раненым воинам в прошедшую войну // Черниговские епархиальные известия. – 1879. – № 39. – Часть неофициальная. – С. 422.

Сидоренко О.С. Медицинская помощь русской армии в русско-турецких войнах второй половины XIX в. (на материалах Черниговской губернии)

В статье рассмотрена проблема медицинского обеспечения русской армии в Крымской войне 1853–1856 гг. и Русско-турецкой войне 1877–1878 гг. Дана характеристика основным формам медицинской помощи, проанализировано участие медицинского персонала Черниговской губернии в военных конфликтах.

Ключевые слова: Крымская война, Русско-турецкая война, доктор, фельдшер, лазарет, кортій.

Sydorenko O.S. The medical aid to the Russian army in the Russian-Turkish wars in the second half of XIX century (on the materials of Chernihiv province)

This paper focuses on the problem of a medical care of Russian army in the Crimean war 1853–1856 and the Russian-Turkish war 1877–1878. The main forms of medical aid are characterized and the participation of Chernihiv province medical staff in the military conflicts is analyzed.

Key words: Crimean war, Russian-Turkish war, doctor, medical assistant, hospital, lint.

14.03.2014 р.